УДК: 373:159.923
DOI 10.35254/bhu/2022.61.30

Мэлсбек Н.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮҮ МЕТЕПТЕРДЕГИ СОЦИАЛДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАКТАН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМДУН СТРАТЕГИЯЛЫК ИШИН АЛДЫН АЛУУ

Кыскача мазмуну

Макалада жалпы билим берүүчү мектепте өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун алдын алуу маселеси талданып каралган. Азыркы коомдо, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун эң маанилүү мүнөздөмөсү катары болуп калган.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн четтөөлөрүүнөн барган сайын орчундуу жагдайларга жана топтолушкан түрлөрүнө, формаларына өзгөчөлөнгөн көңүлдү буруунy талап кылууда, үй-бүлөлүк тарбиялоочу функцияларынын басаңдашы, социалдык негизги институттарынын кризиси ж.б. Мындай шарттарда, уюмдарга девианттуу жүрүм-турумдун алдын алууга жаңы ыкмаларын издөөнүү талап кылууда.

Социалдык-педагогикалык негизги жоболорун колдонуу менен, биз макалада профилактикалык иш-чараларын девианттуу жүрүм-турумдун стратегиясынын алдын алуусун карадык.

Түйүндүү сөздөр: *девианттык жүрүм-турум, өспүрүмдөрдүн социалдашуусу, методдору жана формалары, коррекциялык иш, психо-педагогикалык концепция, алдын алуу стратегиялары, алдын алуу, адис, педагог.*

Мэлсбек Н.,
Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ И ПРОФИЛАКТИКА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬННЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос профилактики девиантного поведения учащихся в общеобразовательных школах. В настоящее время девиантное поведение стало важнейшей задачей, решение которой требует своего глубокого и целостного изучения. Девиантное поведение несовершеннолетних требует особого внимания к таким ситуациям и формам, как нарушение структуры и функции семьи, материально-бытовое неблагополучие, реклама табачных изделий и спиртных напитков, кризис основных социальных институтов и др. Значит, при таких условиях от общеобразовательных организаций требуется поиск новых способов предотвращения девиантного поведения.

Ключевые слова: *девиантное поведение, социализация подростков, методы и формы, коррекционная работа, психолого-педагогическая концепция, профилактическое стратегии, профилактика, специалист, педагог.*

Melsbek N.,
Bishkek state
University af. K.Karasaev

STRATEGIC PREVENTION OF SOCIAL-PEDAGOGICALLY DEVIANT BEHAVIOR IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Abstract

The article deals with the issue of prevention of deviant behavior of adolescents in secondary schools. Unfortunately, now deviant behavior it has become the most important characteristic for minors. Since, the forms and extent of deviant behavior of minors has increased to younger students.

Deviant behavior of minors requires special attention to such situations and forms as: violation of the structure and functions of the family, material and domestic problems, advertising of tobacco products and alcoholic beverages, the crisis of basic social institutions, etc.

Keywords: *deviant behavior, young adolescents, preventive work, socio-pedagogical principles,*

strategies, effectiveness, survey, socialization of adolescents, methods and forms, preventive action.

Акыркы убакытта биздин коомдо жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун көбөйүшү менен өзгөчө тынчсыздануунун көбөйүшүн жаратууда. Девианттык жүрүм-турумдун формалары, девианттуу жүрүм-туруму менен белгиленген бар балдардын масштабы жогорулап, жана жашы жете элек кенже мектеп окуучуларына чейин көбөйүп кеткен. Барган сайын эң коркунучтуу коопсуздуу түрлөрүүнүн бири: күчкө салып басым жазоочулук, аракечтик, баңгиликтер жана наркомандар, өздөрүнүн өмүрүнө кол салуу, кылымштарынын сыяктуулары көбөйүшү катталууда. Адабиятта девианттуу жүрүм-турумун коомдоо кабыл алынуучу нормалдуулукка туура келбеген жүрүм-туруму деп далилденет.

Нормалдуу иретиндеги пайдалануучу эрежесинде талап кылынычуу жана аны ишке ашыруучу, башкача тилде айткандай бүтүндөй коомдун туруктуулугун камсыздандырууга багытталган жүрүм-турумдун эрежелери жана үлгөлөрү болуп саналат. Демек, биз барган сайын баланын психологиясын байкап, анын жүрум-турумуна туш болуп жатабыз, аны соцаиалдык нормаларында аңсезимдүү түрдө өздөштүрө албай же социалдык нормаларды атайлап бузгандай болууда. Эки учурда тең, мындай жүрүм-турум инсанадын жүрүм-турумунун өнүгүүсүнө коркунучту туудуруп жана социалдык чөйрөдө көйгөй болуп сананалат.

Азыркы заманбап билим-илимдери жагынан, девианттуу жүрүм-туруму жөнүндө талкуулашып, биз өзүнчө байланыша турган факторлорунун системасындагы мүнөздөлө турган, социалдуу жүрүм-турумунун катаал формалыры менен күрөшүп же жарышып жатабыз деп айтсак жаңылбайбыз. Демек, девианттуу жүрүм-турумун пайда кылуучу, аны шыктандыра турган жана аны күчөтүүчү маселелерине жана факторлоруна өзгөчө көңүл буруу керек экенин белгиледик, себеби алар өспүрүмдөрдүн социалдуу коомунда ар кандай түзүлүшүнүн деңгээлдеринде аракеттенет. [1, 288 - б]

Л.Ш. Шнейдердин эмгектерине таянып, девианттык жүрүм-турумдун негизги себебтеринин бири болуп булар: баланын оорусу, күчтүү таасирин алуусу жана каалоосу, толкундасуунун күчөшү, өзүн кармай албоо, өз алдынчалыкка умтулуу, автономияга жана көз каранды эместикке умтулуу, үй-бүлөдөгү жагымсыз жагдайы жана ата-эненин билиминин жоктугу, окуудан артта калуусу, теңтуштарынын кароосуздугу, балдардын кыйынчылыктарын чоңдор тарабынан туура эмес түшүнүү, чоңдордон балдардын жөндөмдүүлүгүнө терс баа берүүсү, балдардын стресстик турмуштук кырдаалдары, баланын өзүнө ишенбөөчүлүктөрү, өспурүмдүн жашоосундагы чыңалган социалдык-экономикалык кырдаал (камсыздыктын начардыгы, ата-энелердин жумушсуздугу), ата-эненин ашыкча иштеши, ата-энелер менен болгон чыр-чатактар, ата-энелер (мугалимдер) тарабынан тыюулардын көптүгү, зордук-зомбулуктун, ырайымсыздыкттн жазасыз калуунун мисалдары (ММКлардан алынган), тынымсыз сындоо, үй-бүлөдө зомбулук, баланын алсыздыгы, балдардын интеллектуалдык чөйрөсү, эмоционалдык жана эрктик деңгээли төмөн, балдардын коммуникативдүүлүгүнүн жогорулашы, жалгыздык, башкалардын түшүнбөстүктөрү, авторитардык ата-энелер (мугалимдер), ашыкча көзөмөл, генетикалык ыктуулук, көчө таасири.

Кыргыз Республикасында заманбап шарттарга карата девианттуу жүрүм-турумунун жайылышынын негизги себептери болуп, эс алуу секторун ашыкча коммерциалдаштыруу, канадай өлчөмүндө ыллактайышып ийгиликке жетишүүдө, чылым буюмдарынын колдонулушу, алкоголдук ичимдиктерин жана баңги заттарын, калайык калктын орчундуу башатында жашоо баалууктарын кайра жаңы жолго салуу, оюн-зоок бизнесин өнүктүргөн, басма, кино тармактарында жана видиоматериалдарын тартып таркатуусунда, зордук-зомбулуктун жана ырайымсыздыктын өнүгүшүнө, жаш өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун ар кандай формаларынын алдын ала боюнча кесепеттүү иш-чараларынын жоктугу.

Жаштай өспүрүмдөрдүн девианттуу бар жүрүм-турумунун жаратуучу себетерин, туура тармакта социалдаштыруучу процессинде натыйжалуу чараларын керекөө керек. Жаштай өспүрүмдөрдүн негизги инстуттары катары болуп: үй-бүлө жана билим берүүчү мекемелери болуп саналат. Билим берүүчү уюмдарынын адистери, социалдык жактан калкалоо үчүн, жана жаш өспүрүмгө кам көрүүгө жооптуу, девианттуу жүрүм-туруму бар жаш өспүрүмдөр менен билим берүүчүү уюмдарында профилактикалык иштерди иштеп чыгып жана аны ишке ашырышат. “Татаалыраак жаш өспүрүмдөр ” менен педагогигалык жактан иш-чараларын жүргүзүп, иштөөнү үлкөндөр үчүн түйшүктүү оорчулукту жаратат. Ал эми азыркы кырдаалда, өспүрүмдөрдүн четтөлөрүнүн алдын алууда, социалдык шарттарында туруксуздук жана кыйынчылыгын күчөтүүдө.

Мектепте профилактикалык иштерди уюштуруудагы эң маанилүү иш-чаралардын бири өспүрүмдөрдүн жашоо образынын өзгөчүлүктөрүн, ата- энелери жана теңтуштары менен болгон мамилесин, анын баалуулуктарын аныктоо максатында, окуучуларга суроо берүү же сурамжылоо болуп саналат. [2, 240-б.]

Изилдөөдө биз, Кант шаарындагы орто мектептеринин кызматкерлери тарабынан иштелип чаккан сурамжылоо аннкетасын колдондук. Сураштырууда 10 жаштан 17 жашка чейинки 15-20га чейин жаштай өспүрдөр катышышкан. Сураштыруунун жыйынтыгында үй-бүлөлүк курамы боюнча баямдама алдык: жаш өспүрүмдөрдүн 67% толук баалу үйбүлөдө, 32% толук балуу эмес үй-бүлөө турумушунда жашашат экен. Үйбүлөлөрдүн материалдык кирешелүү абалы боюнча баямдамалыры төмөндөгүдөй бөлүштүрүлгөн: 45% респонденттер аны “орточо”, 35%-“ортодон төмөнүрөөк”, 7% -“ортодон жогорураак” жана 11% интервью алган респонденттердер аны жагымсыздык финансылык абал катары баалашты. Бул изилдөөлөр өспүрүмдөр үчүн өтө маанилүү экенин көрсөттү, маанилүү баалуулуктар болуп төмөнкүлөр саналды: "ден соолук" (96%), "билим" (78%), "жакшы" үй-бүлөдө ишенимдүү мамилелер» (76%), «жакшы жана чыныгы достор» экенин. Ошондой эле, мындай баалуулуктарга карата натыйжалар алынды, “материалдык байлык” (72%), “каалагаг жана кызыктуу иш” (56%). Дени сак, акылдуу, сулуу балдарга 42%, өз турак-жайлуусуна (54 %) ээ болгуларын билдиришти. Өспүрүмдөрдүн оптимистик негизги баалуулук тандоосу “ден-соолук” экен.

Ошондой эле өспүрүмдөр үчүн артыкчылыктуу баалуулуктар сыяктуу болгондор: “билим”, “үй-бүлөө” жана “достор”. Бүгүнкү күндө өспүрүм үчүн "финансылык абал" адамдын ийгилигинин критерийлеринин бири бойдон калууда, бирок изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, "ден соолук", "билим", "үй-бүлөдөгү дурус мамиле", "чыныгы достор" сыяктуу критерийлерден "финансылык абалынын начарлыгы" артта калганы далилденди. Девиантты жүрүм-туруму бар окуучулар «ден соолук» деген сөздүн астында биринчи кезекте физикалык ден соолук – дененин саламаттыгын түшүнүшөт экен. Андан кийин балдар дени сак психиканы, ал эми акыркы орунда гана руханий сапаттарды жана адеп-ахлакты тандап алышарын билдиришти. Сураштырууга катышкан өспүр-

рүмдөрдүн 82%ы ден соолугуна “ эң мыкты”, 15%ы “канааттандырарлык” деген баамдоо беришкен. Ошондой эле өнөкөттү илдети бар жана көп сыркоого жабыркаган өспүрүмдөрдүн -3%ы аныкталды. Акырында сураштырууга катышкан өспүрүмдөрдүн 62%ы өздөрүн дени сак жана сергек жашоо образын менен карманышарын эсептешти. Сурамжылоого катышкандардын 38%ы өзүн дени сакмын деп эсептешпейт экен.

"Сиздер спирт ичимдиктерин ичесизби?" - деген суроого, өспүрүмдөр төмөнкүдөй жооп беришти: өспүрүмдөрдүн 16%ы алкоголдук ичимдиктерин ичишпейт экенин; ошондой эле 30%ы жылына бир нече жолу колдонушарын айтышты. Катышуучулардын 36%ы спирт ичимдиктерин ичүүсү боюнча, айына бир нече жолу экенин, жумасына бир жолу гана, ал эми калаган 18%ы алкоголдук ичимдиктерин көп ичишерин билдиришти. Ошондой эле сураштырууда, өспүрүмдөр чылым чегишеби? - деген суроо да берилди.

Бүтүм жыйынтыгында окуучулардын 75% ы чылым чегет; 15%“кеде гана чылым чегет”, катышуучулардын 10%ы гана такыр чылым чегишперин айтышты.

Ал эми баңгизаттарын колдонуу суроосуна, өспүрүмдрдүн 100%ы эч качан колдонуп көрүшпөгөндөрүн билдиришти.

Девианттуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдүрдүн көпчүлүгүнүн жүрүм-турумунунна мунөздөмө берип тыянак чыгарууга болот мисалы: тамеки туртуу, спирт ичимдиктерин ичүү. Бул көрүнүш өспүрүмдөрдүн сергек жашоо образы жөнүндө жетишсиз түшүнүк, себеби тамеки жана спирт ичимдиктерин ичүүнүн кесепеттеринин алардын кандай денсоолугуна залакасын тийгизерин алар билишпейт.

Өспүрүдөрдүн мектептеги психологиялык атмосферасын көрүү жана кандай баалоо максатында “Мектепке кандай маанайда барасыңар?”-деген суроо да берилди. Бул суроого төмөнкүчө жооптор бөлүндү: окуучулардын 26%ы мектепке жакшы маанадайда барам деп жооп беришти; 32%ы кызыгы жок деп; 24%ы зарылчылыктан, анткени алар мектепке милдеттенме катары барышарын билишет экен. Ал эми, өспүрүмдөрдүн калгандары 18%ы такыр эле эч кандай кызыгуусу жок деп жооп беришти. Ошондой эле окуучулардын үйбүлөдөгү мамилер тууралуу пикирлерин аныктадык. Сурамжылоого катышкан балдардын жарымына жакыны (48%ы) үй-бүлөдөгү конфликттик карама-каршы мамилелердин фактысы коопзуздануда болуу, 30%ы үй-бүлөөдө ар кимиси “өз ара алдынча жана өзү өзү менен болсо, 22%ы үй-бүлөлүк мамилелери ишенимдүү жана достукта экенин белгилешти. Кыйын кырдаалда бала кимге кайрылуу керек деген суроого жооптор кыйла салтуу болууда: балдардын 24%ы ата-энелерине, 4%ы мугалиге, 4% психогдорго, 6% социалдык педагогторго кайрылышат экен. Калган басымдуу бөлүгү досторуна кайрылгандыгын жана алардан психологиялык жактан жардам сурагандарын айтышкан, бул сурамжылоого катышкандыктардын 62% ын түзгөн.

Балдар бош убакысында кандай түрдө жана эң ыңгайлуу бош убактыттарын өткөрү маселесинин формаларын көрсөтүштү: (78%ы) бош убактысында музыка гууну, 94% ы сыналгы көрүүнү, 98%ы комьтерде ойноону, 98%ы социалдык тармактарда баарлашканды, ал эми 56%ы достору жана теңтуштары менен шаар кыдырып, парктарда сейилдегенди артык көрүшөт экен. Өшентип, сурамжылоонун жыйынтыгында ар бир үчүнчү мектептеги окуган жаш окуучулар толук эмес үй-бүлө шарттарында жашагандыгын айтууга мүмкүндүк берет.

Кыйла бир топ жаш окуучулардын материалдык абалы төмөн үй-бүлөлүк шарттарда жашаары билинди. Окуу жыйынтыгында, биз тарабынан аныкталып чыккандыгына карата, мектептин жетишсиздигин да, анын катарында жаш окуучулардын шайкештелбеген көнүү адаптациясынын болушу мүмкүн. Көпчүлүк өспүрүмдөр өздөрүн дени сак жана сергек жашоо образында карманышарын билдиришти. Бирок, алардын сергекттик турмушуна тууралуу идеялары туура эмес бурмаланган, себеби көпчүлүгү чылым чегишет жана санда алкоголдук ичимдиктерин ичишет, бирок ага карабастан алар өздөрүн сергек турмушунун образын кесепетүү карманабыз деп эсептешет.

Окууга алаксыздык, мектептин адистери менен өз ара түшүнбөөчүлүк, үй-бүлөдөгү конфликттик көзкараш мамилеши, көңдөй негизсиз багыттында сыяктуу көйгөйлөрү менен алактенүүсү менен, биздин көзкарышыбызда окуучулардын арасында девианттуу жүрүм-турумун жаратышы тобокел. Бирок, жаш өспүрүмдөрдүн күтүмү, алардын ийгиликтерге ишеними жана келечекке ачык жарык болгон ишеними, девианттык жүрүм-турумунун четтөөлөрү боюнча кесепеттүү иштердин ачкычы боло алат.

Жаш окуучулардын арасында сураштыруунун жыйынтыгында, билим берүү мектеп уюмунунда кесепеттүү ресустарын жана мүмкүнчүлүктөрүн талдоодо, ошондой эле профилактикалык иштүүлүгүн уюштурууда социалдык-педагогикалык мамилеринин негизги жоболоруна таянып, билим берүүчү мекемелеринде өспүпүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумун алдын алуу үчүн, сапаттуу стратегиялык маселелерин иш тартибинде сунуштоого болот.

«Стратегия» деген термини бул, алдыга коюла турган планга жетүүчү, иштикттүү аракеттеринин комплекстүү моделиинин негтизи деп түшүнөбүз. Стратегиянын мазмуну – өжөрүмдүн башкы багытында ырасталуучу жана колдонулуучу чечимдерди кабыл алуу мыйзамынын курултайы. Стратегия процесси кандайдыр бир иш-аракети менен дароо эле бүтпөйт. Ал, адатта, жалпы багыттарды белгилөө менен аяктап, аларды жылдыруу уюмдун позициясынын осүшүн жана чыңдалышын камсыз кылат.

Стратегиянян ролу, биринчиден белгилүү бир багыттарга жана мүмкүнчүлүктөргө көңүл буруп жардам бэрүү; экинчиден, стратегияга туура келбеген бардык иштерди жана мүмкүнчүлүктөрдү жокко чыгаруу. [3, 440-б.]

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун түзөтүү боюнча, социалдыкпедагогикалык профилактика түрүндөгү коргоочу стратегиялары ар түркүм функцияларын аткарат: түзөктөө, алдын алуучу, камсыздоо, калкалоо, окутуу, контролдоочу жана жөндөө функциялары. Өспүрүмдөрдүн девианттуу жүрүм-турумунун алдын алуу жана колдонмо өндүрүмдүүлөрүндө социалдык-педагогикалык стратегияларын жыйынтыктуу милдетинде камтыган, булардын катарына төмөнкү компоненттерди камсыздандыруу мүмкүн:

• баланын өзүндө да, социалдуу жана табигый аймагында да, ыңгайсыздуу жолдорун жоюуга, ошол эле учурда жашы жете электердин алдында жаралган көйгөйлөрдү туура жолдо чечүү үчүн зарыл тажрыйбаны алууга жана түзүүгө көңүл буруу;

• өспүрүмгө адаптациялануунун, максатташтыруу үчүн, баланын чың ден солугунун сакчылыгын же каралоого жардам берүү керек;

• үзүрлүү көйгөйлөрдү чечүү, башкача айтканда, алардын өнүгүүсүнө таптакыр жол бербөө. Мисалы айтканда жүрум-турумду орундуу багыттоочу стратегиясын карап көрүү.

Аны колдонуу үчүн, бир нече компоненттерге бөлүнгөн: коркуу факторун колдонуучу, алаксытуучу, аң-сезимдерин жогорулатууучу, ынандыруучу, позитивдүү көндүмдөрдү калыптандыруучу.

Бул иштер этап менен жргүзүлөт:

1-этабы: Ниеттүүлүк. Максималдуу баяндама кесепети: орчундуу көйгөйгөлөргө кабатар болуу маалымат алуу. Иштүү формалары: баяндама каражаттары, жекче маектешүүлөр;

2-этабы: Макулдашуу. Өз көйгөйүнүн сапаттулугун билүү. Тобекелдик даражасы жөнүндөгү конкреттүү жөндөмдүү баямдоо таасирин арбылоо жана жүрүм-турумун өзгөртүүп, оңдоого, жөнгө салуу, мативациалоо. Иштүү формалыры: информациялык каражаттар, жекечелик жана топттук маалымдашуу;

3-этабы: Тилек. Жүрүм-турумун оңдоо милдеттенме катары билүү. Жүрүм-турумун оңдоо үчүн, маанилүү, пайдалуу, конкреттүү иш чаралырын дайындоо. Иштүү формалары: жеке жана топтук майектешүү, консультация, ишенич телефону;

4-этабы: Машыктануу. Адам баласы жүрүм-турумун оңдоо үчүн, кабыл алынган маселелерин ишке ашырууга аракеттенүү. Кошумча маалыматт каражаттарын колдонууга умтулуу, коркунучтуу жагдайлардан баш тартуу. Иштүү формалары: жекечилик консультациялоо, адаптацияланууу боюнча тренингдер.

5-этабы: техникалык жактан тейлөө. Жаңыланган практикалык жүзүндөгү жүрүм-турумунун алгачкы кесепеттерин колдонуу. Жаңыланган жүрүм-турумду бекемдөө түрдө аракеттерди кенейтүү. Иштүү формалары: жекелик консультациялоо. Бул технология жаш өспүрүмдүн жүрүм-туруму жөнүндө түшүнүүгө, осоциалдык кооптуу формаларынан баш тартууга жана жаңы жүрүм-турумга аракеттенет деп биз ишенебиз.

Ошентип, девианттуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөдүн бардык өзгөчүлүктөрүн, айлана-чөйрөсүнүн өзгөчүлүктөрүн максималдуу толук түшүнуу менен, профилактикалык адекваттуу шарттарда иштерди курууга, куракттык жана индивидуалдык өзгөчүлүктөрүн толук эсепке алуусу, алардын физикалык жана психикалык өнүгүүсүнүң өзгөчүлүктөрүн, турмуштук баалууктарын, үй-бүлөдөгү материалдык абалын, микро-коомдогу маданий агартуу таасирин, алардын кылмыш мыйзамын кабыл алуусун, кызматташтыкка умтулуусу менен социалдык-педагогикалык стратегияларын тандоого болот.

Бардык профилактикалык иш-чаралырыда, девианттуу жүрүм-турумдун социалдык себептерин нейтралдаштырууга жана жоюга, девианттуу жүрүм-туруму бар балдардын инсандагын жана жашоо образын оңдоого тийиш, алардын үстүнөн көзөмөлдүн жана көзөмөлдүн денгээлин жогорлатууга же жазаларды катталдаштырууга тийиш эмес.

Адабияттар

1. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие / Е.В.Змановская. - М.: Академия, 2008. - 288 с.

2. Василькова Ю.В., Василькова Т.Я. Социальная педагогика / Ю.В.Василькова, Т.Я.Василькова. - М.: Академия, 1999. - 440 с.

3. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением / Под ред. М.И.Рожкова. - М.: Владос, 2001. - 240 с.

4. Стратегия — понятия и определения. Классификация стратегий - [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.stplan.ru/articles/theory/strategy.htm (дата обращения: 12.10.2022)

5. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков - [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www:mvword.ru (дата обращения: 14.11.2022).